

Юрій С.І.,

доктор економічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
ректор Тернопільського національного
економічного університету,

Кізима Т.О.,

кандидат економічних наук,
доцент, докторант кафедри фінансів
Тернопільського національного
економічного університету

ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ СУТНОСТІ

Розглянуто концептуальні підходи зарубіжних і вітчизняних науковців до трактування сутності фінансів домогосподарств у контексті сучасного розвитку національної економіки, наголошено на доцільності й необхідності виділення фінансів домогосподарств у складі фінансової системи України.

Conceptual approaches of foreign and Ukrainian scientists are considered in relation into interpretation of essence of households finance in the context of modern development of domestic economy, expedience and necessity of selection of households finance within the financial system of Ukraine are emphasized.

Із усієї сукупності господарських одиниць, які функціонують в умовах ринкової економіки, виділяють три основних типи учасників економічної діяльності. Це домашні господарства, підприємства (фірми) й держава.

Домашнє господарство донедавна залишалося однією з найменш досліджених економічних одиниць. Однак упродовж останніх років ставлення дослідників до домашніх господарств як самостійної економічної одиниці істотно змінюється. Трансформації в системі відносин між економічно незалежними суб'єктами господарювання, що відбулися в нашій країні у зв'язку з переходом на ринкові засади господарювання, процеси європейської і світової економічної інтеграції докорінно змінили умови життєдіяльності вітчизняних домашніх господарств, котрі тепер самостійно визначають параметри своєї економічної поведінки й несуть практично абсолютну відповідальність за прийняті ними рішення. Ріст економічної самостійності домашніх господарств змушує теоретиків по-новому поглянути на деякі вихідні постулати економічної науки та її специфічної сфери — теорії фінансів загалом і фінансів домогосподарств зокрема. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним на сьогоднішній день є питання формування наукової парадигми фінансів домогосподарств та визначення основних пріоритетів їх розвитку в сучасних умовах.

Домогосподарство як одну з первинних економічних одиниць сьогодні активно досліджують на макро- й мікроекономічному рівнях. Сучасна макроекономічна наука володіє ефективним інструментарієм аналізу поведінки домогосподарств у сфері споживання й заощадження. На мікроекономічному рівні аналіз

поведінки домогосподарств ґрунтується на концепції раціональності економічної поведінки людини та використовує теорію граничної корисності й інструментарій кривих байдужості. При цьому прихильники інституціоналізму вважають, що доцільно враховувати передусім структуру домогосподарств, соціальні норми й суспільні цінності, а представники нової економічної теорії домогосподарства на чолі з лауреатом Нобелівської премії Г. Беккером наголошують на важливості в сучасних умовах виробничої функції домогосподарств.

У радянській фінансовій науці з економічних і ідеологічних причин феномен домогосподарства взагалі не вивчався. Через відсутність глобальних ринкових відносин не було потреби розглядати домогосподарства як суб'єкти таких відносин, а рішення, що приймалися ними, практично не залежали від економічних параметрів.

Вагомий внесок у розвиток теорії домогосподарств зробили представники різних течій і шкіл економічної й фінансової науки, такі як Г. Беккер, К. Бюхер, Дж.М. Кейнс, Ф. Кене, К. Ланкастер, Т. Мальтус, А. Маслоу, Дж. Мінсер, Ф. Модільяні, П. Самуельсон, Ж.Б. Сей, І. Фішер, М. Фрідман, Т. Шульц. Дослідженню різних аспектів економічної поведінки домогосподарств у сучасних умовах присвячено праці вітчизняних науковців З. Ватаманюка, В. Вітлінського, О. Гай, О. Гладун, В. Леонова, Е. Лібанової, Л. Миргородської, О. Мірошниченко, І. Осипової, Я. Петренка, В. Саріогло, Ю. Неля та інших.

Разом із тим сфера фінансів домашніх господарств залишається малодослідженою. Існує потреба в комплексному дослідженні концептуально-теоретичних засад фінансів домогосподарств, а також у характеристиці їх фінансової поведінки в нових економічних умовах. Вважаємо, що сформована наукова концепція фінансів домогосподарств слугуватиме теоретичним підґрунтям для подальшого розвитку вітчизняної фінансової науки.

Отже, метою статті є аналіз трактування зарубіжними й вітчизняними науковцями сутності фінансів домогосподарств, формулювання власного її визначення та аргументація необхідності виділення фінансів домашніх господарств у складі фінансової системи України.

В економічній літературі наводяться різноманітні тлумачення поняття “домогосподарство”, проте найпоширенішим є визначення, згідно з яким домогосподарством вважають сукупність фізичних одиниць — резидентів, що мають спільні економічні інтереси, функції, побут і джерела фінансування. При проведенні всеукраїнського перепису населення 2001 року використовувалося визначення домогосподарства як сукупності осіб (або однієї особи), які спільно проживають у одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо), повністю або частково об'єднують і витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати в будь-яких із цих стосунків або бути й у тих і в тих стосунках¹.

¹ Закон України “Про Всеукраїнський перепис населення” // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 51—52. — С. 446.

Не вдаючись до наукової полеміки щодо трактування поняття “домогосподарство”, спробуємо сформулювати власне визначення цього терміна. На нашу думку, *домогосподарство* — це господарство, яке складається з однієї або кількох осіб, що проживають у одному житловому приміщенні, ділять спільний побут, постачають на відповідні ринки різноманітні ресурси (працю, капітал, землю, підприємницький хист) та спільно приймають економічні рішення стосовно формування своїх доходів і здійснення витрат із метою задоволення власних матеріальних і духовних потреб.

Сучасна вітчизняна й зарубіжна наука досить різнобічно та широко трактує поняття “фінанси”, оскільки воно є доволі динамічним і багатограним. Розуміючи, що в одній статті неможливо проаналізувати всі погляди, напрями, концепції й теорії, що мали місце у процесі еволюції фінансової науки, ми зосередимо увагу на основних моментах, пов’язаних із визначенням сутності фінансів домогосподарств, та необхідності їх виділення у складі фінансової системи України.

Відсутність серед сучасних дослідників-фінансистів єдиного підходу до трактування сутності економічної категорії “фінанси” є головною причиною дискусій стосовно визначення сфери поширення фінансових відносин. Одна із таких дискусій виникла з приводу можливості виділення фінансів домашнього господарства як самостійного об’єкта дослідження фінансової науки.

Скажімо, професор Б.М. Сабанті вважає, що фінанси домашніх господарств не можуть використовуватися як самостійна категорія фінансової науки й бути зарахованими до елементів фінансової системи, висуваючи низку виважених аргументів на підтримку своєї позиції². Ми категорично не погоджуємося з такою точкою зору, тому спробуємо детальніше проаналізувати висловлені науковцем твердження, аргументуючи власне бачення проблеми.

Так, професор Сабанті стверджує: якщо ми розглядаємо фінанси як систему утворення й використання грошових фондів, то на рівні домашніх господарств немає місця фінансам, оскільки “в кожній системі повинна бути управлінська складова. У сімейних бюджетах стільки управлінських структур, скільки є сімей. Тобто про систему говорити не доводиться”³. Стосовно цієї тези можна висунути кілька заперечень: по-перше, не зовсім коректно ототожнювати такі поняття, як сім’я і домашнє господарство; по-друге, якщо “у сімейних бюджетах стільки управлінських структур, скільки є сімей”, то управлінські структури все-таки існують, але в кожному домашньому господарстві вони різні (отже, можна говорити про існування фінансів на рівні окремого домогосподарства); по-третє, фінанси ми розглядаємо не як “систему утворення й використання грошових фондів”, а як сукупність грошових відносин щодо формування й використання фондів коштів (на наш погляд, це принципова відмінність). А заперечувати існування на рівні домашнього господарства відносин стосовно формування грошових фондів навряд чи можливо.

² Сабанти Б.М. О финансах домашних хозяйств: Сб. науч. трудов. Вып. 2. / Под ред. проф. Б.М. Сабанти. — СПб: Изд-во СПбГУЭФ, 2002. — С. 176—186.

³ Там само. — С. 178.

Другий аргумент професора Сабанті: “доходи домашніх господарств утворюються не як наслідок спеціальних відносин, а як результат участі людей у відтворальному процесі, що регулюється зовсім іншими економічними законами й категоріями”⁴. На що ми заперечуємо, що суб’єкти господарювання всіх форм власності також отримують свої доходи, беручи участь у відтворальному процесі, а не в результаті “спеціальних відносин”, проте участь цих суб’єктів у фінансових відносинах сумніву не піддається.

Третій аргумент науковця полягає в тому, що “не може бути спеціальних методик і рекомендацій із використання грошових доходів, оскільки ці процеси в кожній сім’ї поєднуються з численними індивідуальними особливостями. Наука не може виробити ні спеціальних законів, ні систем управління процесом утворення доходів сім’ї, розмірами доходу й, тим більше, рекомендацій щодо управління і структури витрат”⁵. Так, ми погоджуємося з тим, що фінансові відносини на рівні домашнього господарства не імперативні, є найменш регламентованими та визначаються не обов’язковими до виконання інструкціями й методиками, а багатьма (економічними, соціальними, психологічними та ін.) факторами. Однак це ще не означає, що фінансовою наукою не повинні вивчатися подібні відносини, які здійснюють великий вплив на розвиток національної економіки. Більше того, наука не мусить виробляти “спеціальні закони”, вона має вивчати дію об’єктивних законів і закономірностей на різних рівнях господарювання, в тому числі домашніх господарств, та на основі цього давати рекомендації з управління їхніми доходами й витратами. Причому ці рекомендації потрібні як власне домашнім господарствам, так і різним структурам, що здійснюють управління фінансами. Звертаємо увагу також на ту обставину, що фінансові відносини домашніх господарств держава все-таки регламентує, ухвалюючи відповідні закони (наприклад, “Про індексацію грошових доходів населення” № 1282-ХІІ від 3 липня 1991 року, “Про податок з доходів фізичних осіб” № 889-IV від 22 травня 2003 року, “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” № 1058-IV від 9 липня 2003 року, “Про недержавне пенсійне забезпечення” № 1057-IV від 9 липня 2003 року та ін.).

Варто зазначити, що переважна більшість науковців не погоджуються з позицією професора Сабанті, вважаючи, що в умовах сучасної ринкової економіки сфера фінансів не обмежується лише відносинами щодо формування й використання централізованих грошових фондів держави. З розвитком товарно-грошових відносин, збільшенням масштабів виробництва та державної діяльності сфера фінансових відносин різко розширюється, і в сучасних умовах “будь-який сектор економіки пронизаний сіткою фінансових відносин”⁶, у тому числі сектор домашніх господарств. Тому, безперечно, зміст поняття “фінанси домашніх господарств” становить великий науковий інтерес.

⁴ Сабанти Б.М. Знач. праця. — С. 179.

⁵ Там само.

⁶ Ковалев В.В., Ковалев Вит. В. Финансы предприятий: Учеб. пособ. — М.: ООО “ВИТРЭМ”, 2002. — С. 6.

І, в першу чергу, треба дати чітку відповідь на питання: для чого існує держава — заради людей чи заради держави? Вважаємо, що першоосновою цієї проблеми є співвідношення людини, суспільства й ринкової економіки. Ми погоджуємося з науковцем М.В. Гончаровою, яка стверджує, що фінансове господарство країни за головну мету свого функціонування має ставити передусім життя людини, її фінансову спроможність і активну роль “агента попиту” в економіці споживання⁷.

Такої думки дотримуються й американські вчені З. Боді та Р. Мертон, які вказують на те, що фінансова теорія ґрунтується на доктрині, згідно з якою головною функцією фінансової системи є задоволення потреб людей, включаючи всі основні потреби в їжі, одязі й житлі. Будь-які суб’єкти економічної діяльності (як підприємства, фірми, так і органи державної влади всіх рівнів) існують для того, аби сприяти виконанню цієї основної функції⁸.

Нині науковці дедалі більше розуміють необхідність глибокого й усебічного вивчення фінансів домогосподарств як перспективного джерела залучення ресурсів для розвитку економіки, а з точки зору формування доходів населення — як важливої складової відтворення людського капіталу. Скажімо, Л.П. Окунева актуальність дослідження фінансів домогосподарств аргументує тією обставиною, що таке господарство є важливим суб’єктом економічної діяльності, особливим типом господарства, що істотно впливає на всі економічні відносини у країні. Вона вважає, що фінанси домогосподарств — це “економічні грошові відносини щодо формування й використання фондів коштів із метою забезпечення матеріальних і соціальних умов життя членів господарства та їх відтворення”⁹.

“Фінанси домашніх господарств виступають одним із елементів фінансової системи. Вони є сукупністю грошових відносин щодо формування й використання сімейних бюджетів”, — стверджують А.М. Бабич і Л.Н. Павлова¹⁰.

На думку В.В. Іванова, система грошових відносин, у яких бере участь населення, отримуючи свою частку сукупного суспільного продукту у формі заробітної плати, підприємницького доходу та інших форм перерозподілу, сплачуючи податки й інші платежі обов’язкового характеру, тобто відносин, пов’язаних із формуванням і використанням доходів і витрат населення, також є сферою фінансових відносин¹¹.

Автори підручника “Фінанси. Грошовий обіг. Кредит” до децентралізованих ланок фінансової системи, поряд із фінансами підприємств різних форм власності, зараховують і фінанси населення¹².

⁷ Гончарова М.В. Стратегия финансового обеспечения системы поддержки населения в социально ориентированной “экономике потребления” // Финансы и кредит. — 2006. — № 18. — С. 67.

⁸ Боді З., Мертон Р. Финансы: Пер. с англ.: Уч. пособ. — М.: Изд. дом “Вильямс”, 2000. — С. 56.

⁹ Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учеб. для вузов. — 2-е изд. / Под ред. проф. Г.Б. Поляка. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — С. 307.

¹⁰ Бабич А.М., Павлова Л.Н. Финансы: Учеб. — М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2000. — С. 647.

¹¹ Финансы: Учеб. / Под ред. В.В. Ковалева. — М.: ТК Велби, 2003. — С. 9.

¹² Финансы. Денежное обращение. Кредит / Под ред. А.П. Ковалева. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. — С. 91.

Аналогічних поглядів дотримуються й багато вітчизняних дослідників фінансів. Так, О.Д. Василик, розглядаючи фінансову систему як “сукупність окремих ланок, що мають особливості в створенні та використанні фондів фінансових ресурсів, які зосереджені в розпорядженні держави, нефінансового сектору економіки, певних фінансових інститутів, домогосподарств для фінансового забезпечення економічних і соціальних потреб суспільства в цілому, окремих його верств населення, господарських структур, окремих громадян”¹³, виділяє в її складі фінанси домогосподарств. На необхідності виокремлення у складі фінансової системи держави фінансів домогосподарств наголошують і О.П. Кириленко¹⁴, М.І. Карлін¹⁵, Г.І. Башнянин¹⁶, а також В.П. Кудряшов, який виділяє у складі фінансової системи України фінанси громадян¹⁷. Ю.М. Воробйов стверджує, що фінанси домашніх господарств “повинні розглядатися як самостійна сфера фінансової системи, оскільки їм властиві специфічні риси й особливості, яких не мають суб’єкти господарювання — юридичні особи”¹⁸. В.О. Єгоров, структуруючи ресурси фінансової системи, які мають стратегічне значення для економічного розвитку України, у складі фінансових ресурсів (грошових фондів), опосередковано контрольованих державою, також виокремлює бюджети домогосподарств¹⁹.

Утім, не всі вітчизняні дослідники фінансових відносин вважають за доцільне виділяти фінанси домогосподарств у складі фінансової системи України. Так, В.М. Опарін аргументує свою позицію тим, що функціонування кожної ланки фінансової системи забезпечується конкретними фінансовими органами чи інституціями, а стосовно фінансів домогосподарств не передбачено відповідного інституційного забезпечення²⁰. Не піддаючи сумніву вагомій напрацюванню згаданого науковця, ми все ж таки не можемо погодитися з його твердженням, адже, за його логікою, можна говорити і про те, що функціонування фінансів підприємств також прямо не забезпечується конкретним фінансовим органом чи інституцією, а лише опосередковано (як, до речі, й фінанси домогосподарств): через податкову службу, апарат управління державними цільовими фондами (при сплаті податків до бюджету і внесків до відповідних соціальних фондів); Державну комісію з цінних паперів і фондового ринку, Державну комісію з регулювання ринків

¹³ Василик О.Д. Теорія фінансів: Підруч. — К.: НІОС, 2000. — С. 22.

¹⁴ Кириленко О.П. Фінанси: теорія та вітчизняна практика: Навч. посіб. — Тернопіль: Астон, 2002. — С. 17—18.

¹⁵ Карлін М.І. Фінансова система України: Навч. посіб. — К.: Знання, 2007. — С. 15.

¹⁶ Башнянин Г.І. Фінансові системи в економіці держави // Фінанси України. — 1999. — № 10. — С. 51—54.

¹⁷ Кудряшов В.П. Фінанси: Навч. посіб. — Херсон: Олді-плюс, 2002. — С. 15.

¹⁸ Воробьев Ю.Н. Финансы домашних хозяйств: современные приоритеты // Итоговая научно-практическая конференция преподавателей, аспирантов и студентов Национальной академии природоохранного и курортного строительства за 2006—2007 учебный год. — Симферополь: Таврия, 2007. — С. 4.

¹⁹ Єгоров В.О. Ресурси фінансової системи і стратегія економічного зростання // Фінанси України. — 2007. — № 9. — С. 136.

²⁰ Опарін В.М. Фінансова система України: теоретико-методичні аспекти: Моногр. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 87—88.

фінансових послуг (якщо підприємство чи домогосподарство є суб'єктом фінансового ринку) тощо. Тому не поділяємо точку зору В.М. Опаріна, який, визнаючи, що фінанси домогосподарств є “об'єктивною реальністю”, стверджує, що “фінанси громадян (сімейні фінанси) не мають організаційних засад і тому не можуть виділятися як окрема сфера чи ланка фінансової системи”²¹.

Певною мірою зблизити протилежні позиції учасників дискусії стосовно можливості включення фінансів домогосподарств у фінансову систему держави, на наш погляд, допоможе виокремлення теоретичного і прикладного підходів до визначення їхньої сутності.

Теоретичне осмислення сутності фінансів загалом і фінансів домогосподарств зокрема є досить складним і відповідальним творчим процесом, оскільки лише на основі пізнання глибинних основ явища чи процесу можна виявити чинники, що на нього впливають, дослідити причинно-наслідкові зв'язки та використати здобуті знання на практиці.

Формулюючи концептуальні підходи до трактування фінансів домогосподарств, використаємо такі філософські категорії, як “сутність”, “явище”, “зміст” і “форма”, та простежимо, яким чином вони допомагають пізнати особливості фінансів домашніх господарств, зрозуміти їх призначення й роль у соціально-економічному розвитку суспільства.

За *сутністю* фінанси домогосподарств є сукупністю економічних відносин, у які вступають домогосподарства та їх окремі учасники, щодо формування, розподілу й використання фондів коштів. У процесі своєї економічної діяльності домогосподарство формує відповідні грошові фонди, потрібні для досягнення певних цілей, або бере участь у процесі формування, розподілу й використання грошових фондів держави, створюваних нею з метою забезпечення суспільних потреб.

Фінанси домогосподарств як *явище* відображають внутрішні й зовнішні грошові потоки (тобто рух коштів) домашніх господарств. Грошовий потік характеризує ступінь фінансової стійкості домогосподарства та його фінансовий потенціал. Внутрішніми грошовими потоками домогосподарства є потоки, які виникають між його учасниками при формуванні сімейних грошових фондів, що мають різне цільове призначення (підтримання рівня поточного споживання; інвестування в матеріальні активи; заощадження коштів для оплати послуг освіти, охорони здоров'я, туризму; інвестування у фінансові активи: цінні папери, банківські вклади, валюту, золото тощо).

Система зовнішніх грошових потоків домогосподарства включає рух коштів між домогосподарством та іншими домашніми господарствами при формуванні й використанні спільних грошових фондів; між домогосподарством і підприємствами, які є роботодавцями по відношенню до учасників домашніх господарств, щодо розподілу частини виробленого валового внутрішнього продукту в його вартісній формі; між домогосподарством і комерційними банками з приводу залучення домашніми господарствами різноманітних кредитів, їх погашення, а також розміщення тимчасово вільних коштів домогосподарств на банківських рахунках; між домогосподарством і

²¹ Опарін В.М. Зазнач. праця. — С. 88.

страховими організаціями при формуванні й використанні різного роду страхових фондів; між домогосподарством і державою з приводу формування й використання бюджетних і позабюджетних фондів. Важливою умовою успішного господарювання є синхронізація грошових потоків, тобто узгодженість у часі вхідних і вихідних грошових потоків, що забезпечує належне виконання зобов'язань кожного суб'єкта розподільних відносин та його загальну платоспроможність.

За змістом фінанси домогосподарств відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів, до яких залучені домашні господарства, — формування й використання фондів коштів. Отже, грошові фонди (в найзагальнішому вигляді — це фонди споживання й нагромадження), які створюються та використовуються членами домашніх господарств у процесі їхньої соціально-економічної діяльності, є матеріальним змістом фінансів домогосподарств. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від інших економічних категорій.

Фінанси домогосподарств за *формою* — це основні елементи, які характеризують рух грошових фондів домашніх господарств, тобто їхні доходи й витрати. Саме доходи й витрати є матеріальним вираженням фінансових відносин, у які домашні господарства вступають у процесі своєї економічної діяльності. Основними джерелами доходів домашніх господарств є заробітна плата, прибуток і змішаний дохід від підприємницької діяльності, доходи від власності, соціальні допомоги, пенсії, стипендії, спадщина тощо. Основними видами витрат домогосподарств є витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів, оплату комунальних послуг, сплату податків, приріст фінансових активів, добровільну діяльність тощо.

Між сутністю, явищем, формою і змістом фінансів домогосподарств існує тісний діалектичний взаємозв'язок та певні суперечності, зумовлені особливостями дії закону єдності й боротьби протилежностей, які дають можливість глибоко пізнати теоретичні і практичні засади фінансів домашніх господарств, досягнути єдності теорії і практики, забезпечити їх ефективне використання для забезпечення належного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволення економічних інтересів усіх його членів.

Тому, певним чином зближуючи теоретичний і практичний підходи до визначення фінансів домогосподарств, спробуємо сформулювати власне визначення досліджуваного поняття. На нашу думку, “фінанси домогосподарств — це сукупність економічних відносин, матеріалізованих у грошових потоках, у які вступають домашні господарства з приводу формування, розподілу й використання фондів коштів із метою задоволення матеріальних і духовних потреб своїх членів.

Підбиваючи підсумок, зазначимо: наведені у статті аргументи на користь виділення у складі фінансової системи держави фінансів домогосподарств, на наш погляд, є доволі переконливими та дають змогу обґрунтувати необхідність включення у сферу фінансових відносин домашніх господарств як важливих суб'єктів економічної діяльності. Домашні господарства відіграють активну роль у всіх соціально-економічних процесах, що відбуваються в Україні, й надалі ця роль, вважаємо, зростатиме, адже сучасне домогосподарство є підґрунтям економічного добробуту будь-якої держави.